

Examining the Role of Educational Dictionaries in Consolidation of Persian Language in the Indian Subcontinent (Based of *Mahmoudi Dictionary*)*

Masumeh Aminiyan¹

Abstract

1. Introduction

Lexicography in Persian language, in addition to what is related to Iran, owes to two neighboring countries, the Indian subcontinent and the Ottoman Empire, where Iran's rich culture has dominated uniquely for centuries. After the attack of Mahmud Ghaznavi and the formation of Islamic states in the Indian subcontinent, Iranian language and literature were brought to the lands of India and Pakistan, and Persian language was the official language of the Sultans's Royal court of Delhi and Deccan for seven centuries. Therefore, the people of this land resorted to the vocabulary and grammar books to learn it in order to converse about economic, cultural, religious, governmental affairs, etc. The technique of "lexicography" was befittingly noticed among the literary and artistic techniques and many dictionaries were written in a variety of types such as subject, poetical, general, educational ones. Many dictionaries were compiled and educational dictionaries played a paramount role in adding Persian words to lexical memory of beginners with simple tongue and educational method, and using it according to the grammar by Persian dialect speakers of subcontinent

---

* Article history:

Received: 21 April 2024

Received in revised form 13 June 2024

Journal of Prose Studies in Persian Literature
Year 27, No. 55, spring and summer 2024

Accepted: 21 June 2024

Published online: 21 August 2024

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Assistant Professor, Lexicography Department, The Academy of Persian Language and Literature, Tehran, Iran. Email: masumeaminiyan@apll.ir

and in doing so in propagation and consolidation of Persian in this land.

2. Methodology

In this essay, educational dictionaries in the subcontinent are introduced and their importance and linguistic characteristics are stated for the first time. Then a variety of forms of Persian in *Mahmoudi Dictionary* is investigated through a descriptive-analytical method. To explain the above categories, examples of *Mahmoudi Dictionary* are presented with references to Persian verse and prose texts of the subcontinent and their correspondences with Persian, Urdu, Tajik and Afghanis dictionaries. Also, in another examining, the use of Persian words and compounds compared to Urdu language, as the most impressionable language of the subcontinent, is measured by statistical method.

3. Discussion

Educational dictionaries are a mixture of words, meanings, and grammar and written for beginners and students. This dictionaries are suitable pavement for linguistic researchers, especially to examine the impact and effect of a foreign language on another language. Some educational texts that have used dictionaries and grammar books for explaining their principles and concepts, could be among educational dictionaries, such as *Jame'-e Qava'ed-e Mazbut* by Abd -ul Vase'e Hansavi. The characteristics of these dictionaries are:

1. The use of meanings with simple and obvious tongue, as such: embryo: belly baby ; hoof: horse nail.
2. Abbreviation of text content in order to avoid mind boredom of beginners.
3. Using special visual formats such as tables or lists in order to teach easily.
4. Explaining many linguistic issues such as Persian grammar rules, stylistic device, rhetoric, synonyms, similes, etc.
5. Citing numerous books and dictionaries in order to explain difficult topics.

The most important educational dictionary in the subcontinent are: *Bahr ul-fazayel fi Manafe' ul-afazel*, *Majmu' ul-loqat*, *Ta'lif-e Yousefi*, *Meftah ul-loqat*, *Zarur ul-mobtadi*, *Karim ul-loqat*,

Vazirkhani dictionary, Chamanestan-e Ta'lim (Bahr ul-Ta'lim), Javaher ul-masaderm, Gholshan-e Alfaz, Mahmudi dictionary, etc.

Mahmudi dictionary written by Khaje MahmudAli HeydarAbadi in 1291 A.H. . This book is a mixture of Persian, Arabic, and Urdu words and is compiled in one introduction, three chapters and one conclusion in table format with the aim of teaching beginners. This dictionary has 8035 entries and 127 pages. Its grand part is dedicated to words and meanings. The final part of each chapter is dedicated to grammar, rhetoric, stylistic device, Abjad calculation, etc.

Linguistic research in this dictionary indicates that Persian words and compounds are used in it in several ways:

1. Iranian Persian language, sometimes mixed with simple and expressive Arabic words, such as Peymayesh: traverse; Nafarman: rebel; Yabab: ruined.

2. Non-Iranian Persian language especially Transoxianan: Some of these words and compounds are used in Tajikistan nowadays, such as: Chashnamaei: wrath; ChogholKhor: informer; joldu: tip.

3. Iranian Persian language which has evolved in meaning (Misleading Words): Words which are common in two languages in Pronunciation and spelling but different in meaning, such as Murgh: Khorus (Hen: cock).

4. Iranian Persian language that has evolved in Pronunciation and spelling, such as: Saghar: goblet → Sagher ; Kharj: expense → Kharch ; Tapanche: slap → Tamanche.

5. Subcontinental Persian language: Words which are not common in Iranian Persian texts, such as: Azarmargi: epilepsy ; PayKhane: toilet.

In another research, the rate of use of Persian words and compounds compared to Urdu language in *Mahmoudi dictionary* was investigated. Out of 8035 entries in this dictionary, 3640 entries have meaning. Among these meanings, 2446 words are in Persian and 1194 words are in Urdu. in this book, Persian words and compounds accounted for 67.2% and Urdu words and compounds accounted for 32.8%.

4. Conclusion

Educational dictionaries are short dictionaries, with simple tongue and expressive meanings, usually in the form of a table or list of words written for beginners and teachers. These types of dictionaries,

which are often a mixture of words, meanings, grammar and stylistic device, are considered a kind of textbook and play an effective role in adding words to the lexical memory of new learners and how to use words correctly according to grammar in their daily conversations.

In a study which was carried out on *Mahmoudi Dictionary* as an example of this type of dictionaries, a variety of forms of the Persian language used in it were examined; languages such as Iranian Persian, non-Iranian Persian, especially Transoxianan Persian, subcontinental Persian, evolved Persian language in meaning (Misleading Words), etc. In another study, the usage rate of Persian words and compounds compared to Urdu language was evaluated.

Therefore, Persian language, through educational dictionaries forming about 60-70% of their vocabulary, has promoted and consolidated in the subcontinent in a variety of linguistic forms like semantic changes, phonetic and spelling developments, mixture with other dialect areas of Persian language, creating new words by Persian dialect speakers of the subcontinent, etc.

Keywords: Lexicography, Educational dictionaries, Persian language, Subcontinent, *Mahmudi Dictionary*.

How to cite: Masumeh, Aminiyan (2024). Examining the role of educational dictionaries in the consolidation of Persian in Indian subcontinent (on the basis of *Mahmoudi dictionary*). *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 27(55), 67-104. <http://doi.org/10.22103/jll.2024.23264.3130>

References

- Ahmad, N. (2015). "The effects of Persian morphology and syntax on Urdu language". (Sh. AmirHodaei Trans.). *Journal of Nama-i Farhangistan*, (5), 269-292. (in Persian)
- Akhtar (2003). In A.H. Nava'i & others (Eds.). Tehran: National Library of the Islamic Republic of Iran. (in Persian)

- Alamaraye Safavi History (1984). In Y. Shokri (Ed.). Tehran: Information (Ettela'at). (in Persian)
- Allami, Sh. A. (1993). *AkbarName* (History of Gurkans of India). In Gh.R. Tabataba'ei (Ed.). Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. (in Persian)
- AmirKhosro Dehlavi, Kh. M. (1962). *Shirin and Khosro*. In G. Aliyof (Ed.). Moscow: USSR Academy of Sciences. (in Persian)
- Aref-e NowShahi, R. (2012). *Bibliography of Persian works published in the subcontinent*. Tehran: Research center of written heritage. (in Persian)
- Chohdari, Sh. (1996). *Dictionary of Persian words in Urdu language*. Tehran: Scientific and cultural publications. (in Persian)
- Dabirsiyaghi, M. (1989). *Persian to Persian dictionaries*. Tehran: Ara. (in Persian)
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dehkhoda lexicon*. Tehran: Dehkhoda lexicon Institute. (in Persian)
- Derayati, M. (2011). *Catalogers of Iranian manuscripts* (Fakhna). Tehran: National Library and Archives of I. R. Iran. (in Persian)
- Eskandarbeyk Monshi. (1998). *Alam 'araye Abbasi history*. In M.E. Rezvani (Ed.). Tehran: The world of the book. (in Persian)
- Eyni, S. (1964). *Notes*. In Saeidi Sirjani (Ed.). Tehran: Agah. (in Persian)
- Firuzoddin (1976). *Firuzolloghat* (Comprehensive Urdu). Lahour: Firuzsonan. (in Persian)
- Hamedani, F. (2001). *The Bible of the Old Testament and the New Testament*. Tehran: Asatir. (in Persian)
- HatamName. (2007). *The second narrative: Haft Ensaf Hatam, attributed to Ma'rufe Yamani*. In H. Esma'ili (Ed.). Tehran: Mo'in. (in Persian)
- Hosini Monshi, M. (1990). *Ahmadshahi history*. In M.S. Mowlaei (Ed.). Tehran: Erfan. (in Persian)
- Jahangir Gorkani, N. M. (1980). *JahanghirName (Tuzak Jahangiri)*. In M. Hashem (Ed.). Tehran: Iran Culture Foundation. (in Persian)
- Khaje MahmoudAli ebne Asadollah (1874). *Mahmoudi dictionary*. In M. Rowshan Khan (Ed.). Kanpour: Nezami printing press. (in Persian)
- Ma'sum Bekri, S.M. (2003). *Send history well-known as Ma'sumi history*. In O. M. Davoud Pute (Ed.). Tehran: Asatir. (in Persian)
- Meybodi, A. R. (1960). *Kashf ul-asrar & Oddat ul-abrar*. In A. A. Hekmat. Tehran: University of Tehran. (in Persian)
- Mirza Abutaleb Khan. (1973). *Talebi path or Mirza Abutaleb Khan's travelogue*. In H. KhadivJam (Ed.). Tehran: Joint stock company of paperbacks. (in Persian)
- Mojtabaei, F. (1996). Urdu, language. *Encyclopaedia Islamica*. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia, Vol: 7, 541-548. (in Persian)

- Monir Lahouri, A. b. (2009). *Monir Lahouri's poems and writings*. In Farid Akram (Ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Foundation.
- Moshar, Kh. B. (1974). *List of Persian printed books*. Tehran: The author. (in Persian)
- Nafisi, A. A. (1976). *Nafisi dictionary* (Nazemolatabba'). Tehran: Khayyam bookshop. (in Persian)
- Nazarzade, S. (2010). *Commentary dictionary of the Tajik language*. Dushanbe: Research Institute of Persian Language and Literature. (in Tajik)
- Panahi, S. (2004). Vocabulary elements in Urdu language. *Journal of Nama-i Farhangistan*, (24), 163-170. (in Persian)
- Radfar, A. (1997). "Persian language in India". *Journal of Revolution University*, (108 & 109), 121-130. (in Persian)
- Radfar, A. (2008). Investigating the aspects of the influence of Persian vocabulary in the languages of the subcontinent. *Journal of Comparative literature studies*, (7), 35 – 52. (in Persian)
- Rampouri, Gh. (1958). *Ghiyasolloghat*. In M. Dabirsiyaghi (Ed.). Tehran: Ma'refat. (in Persian)
- RashidHoseyn. S. (1991). "Indian Persian dictionaries". (M. Hoseyni Trans.). *Journal of cultural Keyhan*, 8 (77), 84-88. (in Persian)
- Ravaghi, A. (2013). *The Persian language of Afghanistan (Dari)*. Tehran: Academy of Persian language and literature. (in Persian)
- Rezagholi Mirza (1967). *Rezagholi Mirza's travelogue*. In A. Farmanfarmaei Ghajar (Ed.). Tehran: University of Tehran. (in Persian)
- Sadeghi, A. A. (1991). Misleading Words in Tajik Farsi. *Journal of Linguistics*, (15 & 16), 12 – 22. (in Persian)
- Sadeghi, A. A. (1993). "The background of the differences between Tajik Persian and Iranian Persian". *Journal of cultural Keyhan*, (103), 40 – 42. (in Persian)
- Sadeghi, A. A. (2014). "Lexicography in the Indian subcontinent from the beginning to the 10th century (History of lexicography)". *Journal of subcontinent* (Special issue of Nama-i Farhangistan), (2), 381-392. (in Persian)
- Sadeghi, A. A. (2017). Ghavvas dictionary. *Encyclopaedia of Persian language and literature*. In E. Sa'adat (Ed.). Tehran: Academy of Persian language and literature. Vol: 5, 58-59. (in Persian)
- Sadraei Khoei, A. (2012). *The common heritage of Iran and India*. Qum: The Ayatollah Marashi Najafi Library. (in Persian)
- Saghri, E. M. (1973). *TutiName (Javaher ul-asma')*. In Sh. Ale Ahmad (Ed.). Tehran: Iran Culture Foundation. (in Persian)
- Sahsarami, K. (1993). Zarur ul-Mobtadi dictionary. *Journal of Science (Persian Research Center of Iran and Pakistan)*, (36), 39-44. (in Persian)

- Seyyedaye Nasafi, M. (1990). *Collected Works of SeyyedayeNasafi*. In J. DadAlishayof (Ed.). Dushanbe: Danesh publications.
- ShahriyarNaghavi, H. (1962). *Persian lexicography in India and Pakistan*. Tehran: University of Tehran. (in Persian)
- ShahriyarNaghavi. (1972). "Persian comparative literature". *Journal of the Crescent* (Helal), (122), 3-8. (in Persian)
- Soroush, N. & ShahriyarNaghavi, H. (1994). *Urdu – Persian dictionary*. Isfahan: University of Isfahan. (in Persian)
- Vasefi, Z. M. (1970). *Badaye'ol- Vaghaye*. In A. Beledrof (Ed.). Tehran: Iranian Culture Foundation and Institute of Oriental Studies of USSR Academy of Sciences. (in Persian)

بررسی نقش فرهنگ‌های آموزشی در تحکیم زبان فارسی در شبه‌قاره هند

(با استناد به فرهنگ محمودی)*

معصومه امینیان^۱

چکیده

فرهنگ‌های آموزشی، آمیزه‌ای از لغات و معانی و دستور زبان هستند که با زبانی ساده، معانی رسا و محتوای مختصر برای نوآموزان و محصلین تألیف شده‌اند. بعد از تشکیل دولت‌های اسلامی در شبه‌قاره در قرن هفتم هجری قمری، زبان فارسی تا هفت قرن زبان درباری و علمی شد، از این رو اهالی این خطه برای فراگیری آن متوسل به کتب لغت و دستور زبان شدند. به این منظور فرهنگ‌های بسیاری تدوین شد که از میان آنها فرهنگ‌های آموزشی همچون یک کتاب درسی نقش مؤثری در افزودن واژگان فارسی به حافظه لغوی نوآموزان و گویشوران فارسی‌زبان شبه‌قاره داشتند. در این جستار ضمن آشنایی با این فرهنگ‌ها، با روش توصیفی - تحلیلی و با استناد به فرهنگ محمودی به عنوان نمونه‌ای از یک فرهنگ آموزشی، صورت‌های مختلف زبان فارسی به کاررفته در آن بررسی شده‌است؛ صورت‌هایی همچون فارسی ایرانی، فارسی غیر ایرانی به‌ویژه ماوراءالنهری، فارسی شبه‌قاره‌ای، فارسی تحول‌یافته در معنا (واژگان فریبکار) و غیره. به منظور تبیین مقولات فوق، نمونه‌های از فرهنگ محمودی با استشهاد به متون فارسی شبه‌قاره و مطابقت آنها با فرهنگ‌های فارسی، اردو، تاجیکی و افغانستانی ارائه گردیده‌است. در بررسی دیگر از طریق روش آماری میزان به کارگیری لغات و ترکیبات فارسی نسبت به زبان اردو به عنوان تأثیرپذیرترین زبان شبه‌قاره از زبان فارسی، مورد سنجش قرار گرفته‌است. حاصل آنکه زبان فارسی از طریق فرهنگ‌های آموزشی که حدود ۶۰ الی ۷۰ درصد لغات آن‌ها را تشکیل می‌دهد به صورت‌های مختلف زبانی همچون تغییرات معنایی، تحولات آوایی و املائی، آمیختگی با دیگر حوزه‌های

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۲/۰۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۳/۲۴ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۳/۰۴/۰۱

نشریه تفریبه‌پوی ادب فارسی، دوره ۲۷، شماره ۵۵، بهار و تابستان ۱۴۰۳، صص ۶۷-۱۰۴
DOI: 10.22103/jll.2024.23264.3130

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسندگان

۱. استادیار گروه فرهنگ‌نویسی، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ایران. رایانامه: masumeaminiyan@apll.ir

گویشی زبان فارسی، ساختن لغات جدید توسط گویشوران فارسی‌زبان شبه‌قاره و غیره در این سرزمین ترویج و تحکیم یافته‌است.

واژه‌های کلیدی: فرهنگ‌نویسی، فرهنگ‌های آموزشی، زبان فارسی، شبه‌قاره، فرهنگ محمودی.

۱. مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسئله

فرهنگ‌نویسی در زبان فارسی غیر از آنچه به خود ایران و در واقع فرهنگ‌های ایرانی به معنای اخص مربوط می‌شود مدیون دو کشور همسایه، شبه‌قاره هندوستان و امپراطوری عثمانی است که فرهنگ غنی ایران قرن‌ها در این دو کشور سلطه بی‌نظیر داشته‌است (صادقی، ۱۳۹۳: ۳۸۱).

مهم‌ترین زمینه تحقیق درباره ادبیات فارسی در هند و پاکستان مبحث فرهنگ‌نویسی است. یکی از مهم‌ترین عوامل گرایش صاحبان قلم به فرهنگ‌نویسی در شبه‌قاره نیاز مردم این سرزمین برای فراگیری زبان فارسی به‌عنوان زبان رسمی و به‌منظور تعاملات اقتصادی، فرهنگی، دینی و غیره بود. از این‌رو روند فرهنگ‌نویسی فارسی در ایران که بعد از لغت فرس، در طول دو قرن، به‌کندی و با نگارش فقط چند فرهنگ انگشت‌شمار پیش رفته بود به سمت شبه‌قاره سوق یافت و با تألیف فرهنگ قواس در قرن هفتم در آن خطه ادامه پیدا کرد و فرهنگ‌های بی‌شماری به رشته تحریر درآمد. «اگر بخواهیم فرهنگ‌هایی را که در هند نوشته شده بررسی کنیم باید یک مجلد بزرگ در این زمینه تألیف کنیم» (صادقی، ۱۳۹۳: ۳۸۱).

تعدد فرهنگ‌های تألیف‌شده در شبه‌قاره به حدی است که برای بررسی جایگاه زبان فارسی و مطالعات زبانشناسی در این کتاب‌ها ضروری است با توجه به محتوا و موضوع طبقه‌بندی شوند. از این‌رو می‌توان آنها را به چهار دسته موضوعی، شعری، لغوی و آموزشی طبقه‌بندی کرد. از میان این کتاب‌ها، فرهنگ‌های آموزشی به‌عنوان یک کتاب درسی با

زبانی ساده و رسا و روش تعلیمی نقش مؤثری در افزودن واژگان فارسی به حافظه لغوی نوآموزان و به کار بردن آن مطابق با دستور زبان، توسط گویشوران فارسی زبان شبه‌قاره و در نتیجه ترویج و تحکیم زبان فارسی در این سرزمین داشته‌است. از این رو در این پژوهش سعی بر آن است که به این مسائل پرداخته شود:

۱. جایگاه زبان فارسی و فرهنگ‌نویسی فارسی در شبه‌قاره چگونه است؟
۲. فرهنگ‌های آموزشی با چه ساختار و سبکی تدوین می‌شوند؟
۳. این فرهنگ‌ها از چه طریقی نقش ترویج و تحکیم زبان فارسی را ایفا می‌کنند؟
۴. زبان فارسی چگونه، به چه اشکال و با چه نسبتی در این متون به کار می‌رود؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

تحقیقات متعددی در زمینه نفوذ زبان فارسی و علل رواج آن در شبه‌قاره هند و تأثیر و سهم آن بر زبان‌های آن خطه به‌ویژه زبان اردو در سطوح آوایی، ساختاری و دستوری و لزوم نگارش کتاب‌های آموزشی دستور زبان انجام گرفته‌است (ن.ک: مجتبائی: ۱۳۷۵، رادفر: ۱۳۸۷ و غیره). در پژوهش‌های زبانشناسانه با واکاوی عناصر واژگانی فارسی در زبان اردو و بررسی تأثیرات صرف و نحو فارسی بر زبان اردو، مشترکات زبانی این دو زبان بررسی شده‌است (ن.ک: پناهی: ۱۳۸۳، احمد: ۱۳۹۴ و غیره). پژوهش‌های دیگری نیز در مورد پیدایش کتاب‌های لغت و تطور فرهنگ‌نویسی فارسی و لزوم تألیف فرهنگ‌های عمومی و موضوعی متنوع در آن سرزمین و گردآوری لغات مشترک فارسی و اردو صورت پذیرفته‌است (ن.ک: شهریارنقوی، ۱۳۴۱؛ چوهدری، ۱۳۷۵ و غیره). در راستای تحقیقات فوق، تاکنون پژوهشی در مورد نقش فرهنگ‌های آموزشی در تحکیم زبان فارسی در شبه‌قاره هند با استناد به یکی از اینگونه فرهنگ‌ها و ارائه نمونه‌های مشهودی از کاربرد لغات فارسی صورت پذیرفته‌است.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

هدف این پژوهش بررسی و تبیین نقش مؤثر فرهنگ‌های آموزشی در ترویج و تحکیم زبان فارسی در شبه‌قاره هند است. بدیهی است برای بررسی نفوذ و رواج یک زبان در یک حوزه زبانی بیگانه ضروری است تا عواملی که در این فرآیند نقش مهمی را ایفا می‌کنند، شناخته و بررسی شوند. در مورد نفوذ و رواج زبان فارسی در شبه‌قاره هند عوامل سیاسی، اقتصادی، دینی و فرهنگی توأم با وابستگی هم‌کیشی و هم‌نژادی تأثیر به‌سزایی داشته‌اند. «فرهنگ‌نویسی» یکی از عوامل فرهنگی مؤثر در این امر است که پژوهش حاضر به آن پرداخته و کوشیده است بنابر مقتضیات کلام، مخاطب را با چکیده‌ای از مباحث گسترده فرهنگ‌نویسی در شبه‌قاره هند و جایگاه زبان فارسی در زبان‌های این سرزمین آشنا سازد. در این جستار برای اولین بار فرهنگ‌های آموزشی در شبه‌قاره و اهمیت و ویژگی‌های زبانی آن‌ها معرفی و بررسی شده است. آنچه این پژوهش را اهمیت بخشیده است استناد مباحث نظری آن به نمونه‌هایی است که از یکی از فرهنگ‌های آموزشی در دسترس به نام فرهنگ محمودی^۱ استخراج و ارائه شده است و آنچه این اهمیت را دوچندان می‌سازد تأیید نمونه‌های فوق با استشهاد از متون نظم و نثر کهن و فرهنگ‌های موجود است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. فرهنگ‌نویسی در شبه‌قاره علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

بعد از حمله محمود غزنوی و تشکیل دولت‌های اسلامی در سرزمین هند و پاکستان، تمدن و زبان و ادب ایران به آن سرزمین برده شد و زبان فارسی تا هفت قرن در آن منطقه زبان رسمی دربارهای سلاطین دهلی و دکن بود. اداره امور کشوری توسط متصدیان دیوانی مسلط به زبان فارسی انجام می‌پذیرفت. شعرای هندی‌نژاد لغات فارسی را در اشعار خود به کار می‌بردند و مردم نیز بنابر مقتضیات روز از لغات فارسی در مکالمات خود مدد می‌گرفتند. از طرفی دیگر رابطه سیاسی، اقتصادی و مذهبی توأم با وابستگی هم‌کیشی و هم‌نژادی، اهالی آن دیار را به فراگرفتن زبان فارسی علاقه‌مند ساخته و تعلیم و تعلم این زبان در آن سرزمین رو به ترقی نهاد و آثار ذی‌قیمت و پرارزشی در این زمینه تألیف

گردید. آنچه از جمله فنون ادبی و هنری، مورد توجه و استقبال بیشتری قرار گرفت فن «فرهنگ‌نویسی» بود (با تلخیص از شهریارنقوی، ۱۳۴۱: ص ۱ تا ۳).

بدیهی است که انسان هیچ‌گاه نمی‌تواند زبان دیگری را به سهولت فراگیرد و مانند زبان مادری به آسانی به رموز آن آشنا گردد. یکی از طرق دستیابی به این امر کتب فرهنگ و دستور زبان است. از این رو مردم شبه‌قاره بیشتر از ایرانیان لزوم داشتن یک فرهنگ جامع و صحیح را احساس می‌کردند و در این زمینه خدمات شایانی انجام دادند (همان: ۴). بررسی اجمالی در سیر این امر نشان می‌دهد که «فرهنگ‌نویسی» در شبه‌قاره از قرن هفتم با تألیف فرهنگ قوأس آغاز شد و در قرن هشتم تا دهم رشد کرد و در قرن یازدهم با تألیف فرهنگ‌های مهم و برجسته‌ای همچون جهانگیری، رشیدی، برهان قاطع، سراج‌اللغات، بهار عجم و غیره ترقی و تکامل یافت. به جرئت می‌توان گفت مفصل‌ترین و جامع‌ترین فرهنگ‌های لغت فارسی به فارسی در شبه‌قاره هند به رشته تحریر درآمده‌است.

۲-۲. انواع فرهنگ‌ها در شبه‌قاره

همان‌طور که پیشتر اشاره شد برای شناخت و بررسی بهتر فرهنگ‌های متعدد در شبه‌قاره ضروری است تا در انواع مختلف دسته‌بندی شوند. در این پژوهش فرهنگ‌ها با توجه به ساختار تدوین مطالب آنها به چهار دسته موضوعی، شعری، عمومی و آموزشی تقسیم شده‌است. ذکر این نکته ضروری است برخی از فرهنگ‌ها آمیزه‌ای از یک یا چند ساختار هستند اما در این جستار قالب اصلی آنها در نظر گرفته شده‌است. به‌طور مثال در فرهنگ قوأس علاوه بر اینکه لغات به صورت موضوعی دسته‌بندی شده‌اند برای برخی از آنها شواهدی از دقیقی، اسدی، فردوسی، نظامی، خاقانی و غیره نیز ارائه شده‌است. یا در فرهنگ آموزشی محمودی دسته‌ای از لغات به‌طور موضوعی نیز آمده‌اند؛ مثلاً صفحات ۴۵ تا ۴۹ به لغات مربوط به «اعضای بدن» اختصاص یافته‌است. انواع این فرهنگ‌ها عبارتند از:

۲-۱- فرهنگ‌های دستگامی (موضوعی)

این نوع از فرهنگ‌های فارسی تحت تأثیر فرهنگ‌های عربی به فارسی، نه بر اساس ترتیب الفبایی بلکه به لحاظ موضوعی تدوین شده‌اند (ن.ک: صادقی، ۱۳۹۳: ۳۸۴). لغت فرس اثر اسدی طوسی (تألیف: ۴۶۵ ه.ق) که اولین فرهنگ فارسی به فارسی در دسترس است بدینگونه مدون شده‌است. اغلب فرهنگ‌های بعد، این روش را به پیروی از لغت فرس اتخاذ کرده‌اند. مهم‌ترین این فرهنگ‌ها عبارتند از:

فرهنگ قواس: شامل پنج «بخش»، هر بخش دارای چند «گونه» و هر گونه حاوی چند «بهره» است (ن.ک: صادقی، ۱۳۹۶، ۵۸/۶)؛ کشف اللغات و المصطلحات: شامل لغات و اصطلاحات صوفیه؛ چهار عنصر دانش (شهریار نقوی، ۱۳۴۱: ۹۱)؛ مرآت الاصطلاح شامل اصطلاحات زبان فارسی؛ نصاب البلغاء مشتمل بر باب‌ها و فصول در علم طب، اسباب غذا، ... اوقات و جهات و اماکنه و ... آمده‌است (همان: ۱۲۱)؛ مجمع الجوامع در طب قدیم و مخزن الادویه در طب یونانی و غیره.

۲-۲- فرهنگ‌های شعری

اغلب این فرهنگ‌ها در شبه‌قاره به منظور به کارگیری لغات و اصطلاحات فارسی، توسط شاعران آن دیار و نیز شناخت لغات اشعار شاعران فارسی‌زبان ایرانی نوشته می‌شد. مهم‌ترین این فرهنگ‌ها عبارتند از:

فرهنگ جهانگیری؛ مجمع الفرس (فرهنگ سروری)؛ فرهنگ رشیدی؛ سراج اللغات؛ مصطلحات الشعراء؛ ادات الفضلاء شامل کلمات اشعار شاعرانی همچون فردوسی، خاقانی، سعدی و امثال آنها؛ مؤید الفضلاء شامل لغات شاهنامه و نظامی و برخی اشعار سنایی و خاقانی و ظهیر؛ فرهنگ جعفری، در لغات شاهنامه فردوسی و غیره.

۲-۳- فرهنگ‌های عمومی (کتاب‌های لغت)

این فرهنگ‌ها دارای لغات عمومی و معمولاً بر اساس ترتیب الفبایی یا تهجی تنظیم شده‌اند. مهم‌ترین این فرهنگ‌ها مانند بحر الفضائل؛ شرفنامه منیری؛ فرهنگ وفایی؛ مدار الافاضل؛ برهان؛ بهار عجم؛ فرهنگ آندراج؛ فرهنگ نظام و غیره.

۲-۲-۴. فرهنگ‌های آموزشی

فرهنگ‌های آموزشی که آمیزه‌ای از لغات و معانی و دستور زبان هستند با محتوای مختصر، زبانی ساده، معانی رسا و معمولاً در قالب جدول یا فهرست لغات برای نوآموزان و محصلین تألیف می‌شود. از اواسط قرن دهم تا اواسط قرن سیزدهم هجری (دوران سلطنت شاهان گورکانی) زبان فارسی، زبان درباری و علمی و زبان اردو، زبان گفتار عامه و وسیله تفهیم و تفهم مردم شبه‌قاره شد، بنابراین اهالی این خطه برای فراگیری زبان فارسی متوسل به کتب فرهنگ و دستور زبان شدند. فرهنگ‌های آموزشی نیز نقش مهمی در پیشبرد این هدف داشتند.

در اغلب این فرهنگ‌ها شاید به کاربرد آموزشی آنها اشاره‌ای نشده باشد اما سبک و سیاق خاص این کتاب‌ها و اذعان مؤلفان آنها در بیان علل تألیف کتاب مبنی بر آشنایی نوآموزان و محصلان با معانی لغات ناآشنای متون پارسی، صبغه آموزشی به این نوع فرهنگ‌ها بخشیده و آنها را از فرهنگ‌های دیگر متمایز ساخته‌است. از طرفی دیگر می‌توان برخی از متون آموزشی را که در تبیین اصول و مفاهیم خود از فرهنگ‌های لغت و کتاب‌های دستور متعددی استفاده کرده‌اند، در زمره فرهنگ‌های آموزشی تلقی کرد. به‌طور مثال در رساله «جامع قواعد مضبوط» اثر عبدالواسع هانسوی، اصول و قواعد دستور زبان فارسی از کتاب‌های لغت همچون جهانگیری، سروری، مدارالفاضل، مؤیدالفضلا و غیره گردآوری گردیده و در سه «باب» بیان الفاظ، بیان قواعد کلیه و فوائد جزئیه و اصطلاحات فارسی و صنایع شعری تدوین شده‌است (ن.ک: درایتی، ۱۳۹۰: ۴۸۹/۲۵).

این فرهنگ‌ها بستر مناسبی برای تحقیقات زبانی هستند. به‌طور مثال این پژوهش با واکاوی در فرهنگی از این دست سعی در شناخت جایگاه زبان فارسی در زبان‌های شبه‌قاره به‌ویژه زبان اردو دارد و می‌کوشد اطلاعاتی را در مورد میزان به‌کارگیری لغات و ترکیبات فارسی، تحولات آوایی و معنایی آن، میزان تأثیر زبان فارسی بر زبان‌های شبه‌قاره و بالعکس، لغات فارسی متداول در شبه‌قاره و نارایج در نواحی دیگر و غیره به پژوهشگران

علاقمند به این حوزه ارائه دهد. نمونه‌هایی از فرهنگ‌های آموزشی در شبه‌قاره به ترتیب تاریخی عبارتند از:

بحر الفضائل فی منافع الافاضل: اثر مولانا فضل‌الدین محمد بن قوام معروف به کری در سال حدوداً ۷۹۵ ه. ق؛ دارای ۷۰۰۰ لغت مفرد به ترتیب حرف اول و دوم. این فرهنگ فهرستی از الفاظ معنی شده است که صاحبش آن را یا برای خود به‌طور یادداشتی یا برای کمک به نوآموزان تهیه کرده است. این فرهنگ با تمام سادگی و اختصاری که در آن مشاهده می‌گردد از جهت اینکه یکی از قدیم‌ترین فرهنگ‌های فارسی است که در هندوستان نوشته شده است دارای اهمیت است (شهریارنقوی، ۱۳۴۱: ۵۸).

مجموع اللغات: اثر ابوالفضل بن شیخ مبارک در سال ۹۹۴ ه. ق؛ مدخل‌ها در این فرهنگ بر مبنای حرف اول تنظیم و در اغلب موارد بدون اعراب آورده شده است. این فرهنگ در قالب فهرستی از مدخل‌های مفرد و معانی مختصر آمده است (ن.ک: رشیدحسین، ۱۳۷۰: ۸۶).

تألیف یوسفی: اثر غلام یوسف بن غلام پیر در سال ۱۲۰۰ ه. ق؛ وی مدخل‌های این کتاب را متناسب با نیاز محصلین از فرهنگ‌های کشف اللغات، لطائف اللغات، فرهنگ حسینی، قاموس، جهانگیری، سروری، مؤید الفضلاء، رشیدی، منتخب اللغات و شرح نصاب الصبیان جمع‌آوری کرده و در کمال ایجاز و نهایت سادگی معنا کرده است. گاهی این اختصار معانی مانع تفهیم سخن به مبتدیان شده است. اعراب لغات ملحوظ نشده و شواهد نیز آورده نشده است (شهریارنقوی، ۱۳۴۱: ۱۲۴).

مفتاح اللغات: اثر مولوی سید اولاد احمد سهسوانی به‌منظور کمک به پسرش و جهت استفاده مبتدیان و نوآموزان تدوین شده است. این فرهنگ متضمن ۵۶ تلازمه و یک خاتمه است و در آخرین تلازمه ۳۱۳ مصدر فارسی ارائه شده است. متعاقب آن جدولی قرار دارد که در آن اسامی برج‌ها به فارسی و عربی و اردو و نام‌های بروج آسمانی و اعداد حروف ابجد به چشم می‌خورد. لغات براساس حروف تهجی و معانی با کمال اختصار و بدون استناد به شواهد آمده است (همان: ۲۲۹).

ضرورالمبتدی: اثر سید سیف‌الله بن قاسم‌الله عظیم‌آبادی، لغت‌نویس و شاعر اهل سلهت پاکستان. این فرهنگ در سال ۱۲۱۱ ه. ق در ۵۱۵ صفحه شامل لغات عربی، فارسی، اردو و ترکی با هدف کمک به مبتدیان نگاشته شده و در راه نیل به این هدف نیز موفق بوده‌است. شرح معانی و ضبط مطالب در این کتاب در کمال اختصار و سادگی بیان شده و از استناد به اشعار سخنوران پرهیز شده‌است. در تألیف این کتاب از فرهنگ‌های جهانگیری، کشف اللغات، فتح‌نامه، صراح، شرفنامه، شرح مخزن، شرح نصاب‌الصیبیان، بهار دانش، فرهنگ عبدالرحیم و کتاب‌های تحفه‌العراقین، بوستان و گلستان مدد گرفته شده‌است (با تلخیص از سه‌سامی، ۱۳۷۲).

کریم اللغات: اثر مولوی کریم‌الدین، معاون بازرس مدارس پنجاب، جهت استفاده دانش‌آموزان در سال ۱۲۷۷ ه. ق به چاپ رسیده‌است. هر صفحه کریم اللغات متضمن دو ستون بوده و در هر ستون در مقابل لغات، معانی مختصر آن آمده‌است. این فرهنگ به علت سادگی و مراعات نیازمندی‌های دانش‌آموزان بسیار مورد استقبال قرار گرفت (شهریارنقوی، ۱۳۴۱: ۲۳۰).

فرهنگ وزیرخانی: اثر غضنفرعلی بن نجف‌علی خان جهجری؛ اردو به فارسی؛ تألیف در قرن ۱۳. این کتاب هرچند با هدف آموزشی تألیف نشده اما ویژگی‌های سبکی آن از جمله اختصار آن در ۲۴۰۰ لغت، سادگی معانی فارسی، پرهیز از تشریح و توضیح زاید، الحاظ اعراب‌گذاری برخی لغات و غیره، آن را در زمره فرهنگ‌های مناسب آموزش قرار می‌دهد (همان: ۱۲۹).

چمنستان تعلیم (بحرالتعلیم): تألیف عبدالعزیز آروی. در این فرهنگ جملات مورد نیاز روزمره به اردو ذکر گردیده و در مقابل ترجمه فارسی آن نوشته شده‌است. تمامی صفحات این فرهنگ دارای جدول دوستونی است (صدرایی خویی، ۱۳۹۱: ۶/۲۶۴).

جواهرالمصادر: اثر مولوی محمد مهدی واصف. رساله مختصری است که در مصادر مفردة فارسی و معانی آنها. این رساله اثر شایان توجهی نیست اما جهت استفاده دانش‌آموزان سودمند به‌شمار می‌رود (شهریارنقوی، ۱۳۴۱: ۱۷۹).

گلشن الفاظ: تألیف منشی منظور احمد اذفر اکبرآبادی، رساله مختصری است در ۳۲ صفحه و جهت کمک به مبتدیان و نوآموزان در مورد «املاهای فارسی» تهیه گردیده است (همان: ۲۴۲).

فرهنگ محمودی

این فرهنگ که نمونه پژوهشی این جستار است توسط ادیبی فاضل به نام خواجه محمودعلی حیدرآبادی خلف خواجه اسدالله در سال ۱۲۹۱ هجری قمری به رشته تحریر درآمده است (خواجه محمودعلی، ۱۲۹۱: ۲). در اندک منابعی که بدو پرداخته‌اند نیز به همین نام اشاره شده است (شهریارنقوی، ۱۳۴۱: ۲۴۰؛ عارف نوشاهی، ۱۳۹۱، ۸۵۷/۲؛ مشار، ۱۳۵۳: ۳/۳۷۳۳). خان‌بابا مشار او را با عنوان «مولوی» معرفی کرده است (همان). از تاریخ ولادت و وفات او اطلاعی در دست نیست. بنابر اشاره مؤلف در انتهای اثرش وی متوطن «حیدرآباد» هند بوده (خواجه محمودعلی، ۱۲۹۱: ۱۲۷) و ظاهراً اثر خود را در همان شهر تألیف کرده است. وی اثر دیگری به نام «حساب محمودی» در علم ریاضیات دارد که آن را در ۵ فصل تنظیم کرده است (عارف نوشاهی، ۱۳۹۱، ۱۰۸۵/۲).

تاریخ تألیف فرهنگ محمودی، بنابر گفته مؤلف در خاتمه کتاب، در ماه رجب سال ۱۲۹۰ هجری بوده است (خواجه محمودعلی، ۱۲۹۱: ۱۲۷). این تاریخ را منابع مورد استفاده مؤلف که در مقدمه به آنها اشاره شده مانند *غیاث اللغات* (۱۲۴۲ق)، *چراغ هدایت* (۱۱۶۹ق)، *بهار عجم* (۱۱۵۲ق) تأیید می‌کند؛ از این رو فرهنگ حاضر نمی‌تواند با فرهنگ محمودی‌نامی که مرحوم دبیرسیاقی جزو مآخذ فرهنگ شعوری (تألیف: ۱۰۷۵ ه. ق) معرفی کرده است، یکی باشد (ن.ک: دبیرسیاقی، ۱۳۶۸: ۱۵۴).

این کتاب در قالب جدول و با هدف آموزش مبتدیان، در یک مقدمه، سه فصل و یک خاتمه تألیف شده و حدوداً دارای ۸۰۳۵ مدخل است. این فرهنگ در واقع آمیزه‌ای از لغات فارسی، عربی و اردوست. لغات اصلی که در نسخه چاپ سنگی در بالای خانه‌های جدول به صورت درشت آمده است، به فارسی و عربی و معانی آنها اکثر به فارسی و عربی و بعضاً به زبان اردو است.

فصل‌های سه‌گانه این فرهنگ با عناوین «مختلف اللفظ و متحد المعنی»، «در متحد اللفظ و مختلف المعنی» و «در مختلف اللفظ و مختلف المعنی» بخش اعظم و لغوی این فرهنگ را به خود اختصاص داده است. در بخش «خاتمه» با عنوان «در بیان اعداد حروف تهجی و بیان معانی کلمات ابجد» مقولاتی همچون حروف تهجی، حروف حلقی، حساب جمل یا حساب ابجد و کلمات ابجد آمده است. در انتهای فصل اول، اقسام معانی در سه گروه «لغوی»، «اصطلاحی» و «مجازی» (مرادی) توضیح داده شده است. انتهای فصل دوم با تفصیل بیشتر به مقولات دستوری و معانی و بیان که با عنوان «قاعده» درشت‌نما و مجزا شده گاه به همراه شاهد مثال‌هایی اختصاص یافته است. مقولاتی همچون کلمه، اسم، فعل، حرف، جمله، کلام، فاعل، ضمیر، ضمیر مستتر، ضمیر بارز، صیغ ضمائر فارسی، صیغ افعال فارسی، فعل لازم، فعل متعدی، فعل معروف، فعل مجهول، فعل نفی، تعریف و ترتیب بنای صیغه‌ها از مصادر و اشتقاق صیغ از صیغ، قاعده در بنای مضارع، صرف صغیر مصدر لازم و متعدی، صرف کبیر مصدر لازم و متعدی، فرق مابین ماضی و مضارع، الحاق بای موحده و نون نفی و میم نهی، مصادری که معنی لازمی و متعدی هردو دارند (با ابیاتی از سعدی و نظامی)، قاعده اماله (با ابیاتی از سعدی)، قاعده اضافه (در سه نوع بیانیه، اتصافیه و تشبیهی)، لف و نشر (با از ابیاتی شاهنامه).

برخی از این قواعد با اصطلاحاتی معرفی شده‌اند که درخور توجه است؛ مانند ماضی قریب؛ ماضی احتمالی یا شکیه؛ ماضی تمنائی؛ صیغه حالیه؛ اسم فاعل قیاسی [مانند پردازنده]؛ اسم فاعل سماعی [مانند دلربا]؛ انواع اضافه: بیانیه، اتصافیه، تشبیهی؛ انواع «با»: سببیه، قسمیه، بیانیه، معاوضه؛ انواع کاف: بیانیه، تعلیلیه، فجائیه، تفریغیه، کدامیه، تصغیریه، تحقیریه، تعظیمیه، تشبیهیه، خطاییه، تمثیلیه، معترضه، انواع «یاء»: تردیدی، نسبتی، خطابیه، مصدری، لیاقتی، متکلمی، فاعلی، مفعولی، تشبیهی، مبالغی، وحدتی، توصیفی، تنکیری، تخصیصی، استمراری، تعظیمی، تحقیری، مقداری و غیره.

مؤلف در تألیف فرهنگ خود به ده‌ها فرهنگ دیگر و برخی از شروح متون منظوم مراجعه کرده است. او در مقدمه کتاب به منابع خود، از جمله *غیاث اللغات*، *صراح*، *فرهنگ*

رشیدی، قاموس، بهار عجم، منتخب اللغات، کشف اللغات، مدارالافاضل اشاره نموده (خواجه محمودعلی، ۱۲۹۱: ۳) اما شروع و توضیحات حواشی صفحات حاکی از استفاده وی از منابع دیگری همچون بحرالجواهر، برهان قاطع، چراغ هدایت، خیابان، سراج، شرح تهنذیب، شرح ملاجمی، شرح نصاب، فرائض شریفی، فرهنگ جهانگیری، فرهنگ سروری، لطائف اللغات، مزیل الاغلاط، مصطلحات، مؤیدالفضلاء و غیره دارد. وی به فرهنگ لغات ترکی نیز استناد و در معنای برخی لغات به تفاوت معنایی آن در زبان ترکی اشاره کرده‌است (همان: ۱۱۸).

این فرهنگ یک سال بعد از تألیف (۱۲۹۱ ه. ق / ۱۸۷۴ م) به اهتمام محمد بن عبدالرحمن بن حاجی محمد روشن خان در مطبع نظامی کانپور به صورت سنگی در ۱۲۸ صفحه و بار دیگر در سال ۱۲۹۴ ق در ۱۷۴ صفحه و در سال ۱۳۰۶ ه. ق در ۱۹۶ صفحه به چاپ رسید (عارف نوشاهی، ۱۳۹۱: ۲/۸۵۷ و مشار، ۱۳۵۳: ۳/۳۷۳۳).

۲-۳. ویژگی‌های سبکی فرهنگ‌های آموزشی

۲-۳-۱. آوردن معانی به زبانی ساده و رسا: این معانی معمولاً با لغات بسیط و ساده، در نهایت ایجاز و اغلب بدون استشهاد به سخنی دیگر و اشاره به مآخذ آمده‌است. مانند^۲
جنین: بچه شکم / ۱۰۷ سُم: ناخن اسب / ۱۱۱ وحی: پیغام خدا / ۱۲۲
حوصله: معده مرغ / ۱۰۸ ورق: کاغذ بریده / ۷۹ ادب: هنر و عقل و روش
۲-۳-۲. اختصار متن: این فرهنگ‌ها معمولاً در حجم کم با تعداد لغات محدود به منظور پرهیز از ملالت خاطر مخاطبان مبتدی تألیف شده‌است. به طور مثال فرهنگ محمودی شامل ۱۲۷ صفحه و ۸۰۳۵ مدخل است.

۲-۳-۳. به کارگیری قالب‌های خاص برای نمایش لغات و معانی: لغات در برخی از این فرهنگ‌ها در قالب جدول یا فهرست ارائه شده‌است. آوردن متوالی معادل‌های مفرد در برابر مدخل‌های ساده، قالب برخی از این فرهنگ‌ها را به صورت فهرستی از الفاظ در آورده‌است مانند فرهنگ مجموع اللغات (ن.ک: شهریار نقوی، ۱۳۴۱: ۷۳). در برخی

دیگر، جدول با روش دیداری توانسته است به خوبی معانی و مفاهیم را به نوآموزان القا سازد. به طور مثال در هر صفحه از فرهنگ محمودی جدولی دارای ۱۰ ردیف افقی و ۹ ردیف عمودی (۹۰ خانه) قرار گرفته و در هر خانه یک لغت معمولاً با معنای آن نوشته شده است.

جدول شماره ۱ - تصویر قالب جدولی فرهنگ آموزشی محمودی

شالوغ	تعمیر	شالین	شالی	شارک	شیش	شغال	شیم	شگون
سازمان	چوب	بندوباز	دهان	مینا	کمن	کولا	پوت	خان
شعبه	شانه	شاین	شاور	شامت	شامل	شقایق	شبون	شکست
پراکنده	سختی	بهری	سیرنا	پیشین	دره	لاله	ناله	سوطا
شذوذ	شاد	شوریه	شوح	شعفه	شوق	شغل	شرفه	شعی
جمع	نادر	پیش	عکس	پنجاه	سر	بهار	کنگه	جمع
شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر
شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر
شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر
شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر	شکر
باب الصاد والمعلمة								
صرع	صراع	صعیر	صیق	صعق	صم	صام	صیم	صوم
آکارمگی	درد	ابدا	صران	پیشهای	سپی	روزه‌دار	جمع	روزه
صرف	صحت	صنعت	صدا	صحت	صحو	صحو	صحنه	صنعت
فالس	صحت	صنعت	صدا	صحت	صحو	صحو	صحنه	صنعت
صوفی	صوت	صفت	صمد	صمدت	صک	صنوعه	صفت	صمد
پیشینه	صوت	صفت	صمد	صمدت	صک	صنوعه	صفت	صمد
صنعت	صوت	صفت	صمد	صمدت	صک	صنوعه	صفت	صمد
صنعت	صوت	صفت	صمد	صمدت	صک	صنوعه	صفت	صمد

۲-۳-۴. پرداختن به موضوعات متعدد زبانی: اغلب این فرهنگ‌ها افزون بر معنا کردن لغات به تبیین قواعد دستور زبان فارسی، آرایه‌های ادبی، معانی و بیان، مترادفات، متشابهات و غیره نیز پرداخته‌اند.

۲-۳-۵. استناد به فرهنگ‌های متعدد و شروع متون: به‌طور مثال برخی لغات و معادل‌ها در فرهنگ محمودی براساس ۲۵ فرهنگ و ۳ شرح، با مطالبی در حاشیه صفحه توضیح داده شده‌اند. در تألیف یوسفی نیز از ۹ فرهنگ و ۱ شرح استفاده شده‌است.

۲-۴. جایگاه زبان فارسی در زبان‌های شبه‌قاره

از مهم‌ترین و اصلی‌ترین عوامل نفوذ زبان فارسی در شبه‌قاره و تأثیرپذیری زبان‌ها و گویش‌های متعدد و متنوع آن سرزمین بزرگ، یکی عامل دینی و سیاسی و دیگری عامل فرهنگی، به سبب یکی بودن اصل و منشأ زبان‌های باستانی ایران مانند زبان فارسی باستان و زبان سنسکریت از سوی دیگر، بوده‌است. واژگان زبان فارسی صرفاً در زبان‌های هم‌ریشه دو کشور یعنی فارسی باستان و سنسکریت، تأثیر نگذاشته‌است بلکه به علت استمرار و عمق زیاد زبان فارسی تقریباً بدون هیچ تردیدی می‌توان گفت که در تمامی زبان‌ها و لهجه‌های شبه‌قاره، چه زبان‌های هندواروپایی و چه زبان‌های دراویدها، البته با فراز و نشیب‌هایی به دلیل کمی و زیادی نفوذ زبان فارسی در یک منطقه، آن هم به سبب پشتیبانی یا عوامل سیاسی و دینی و فرهنگی، تأثیر گذاشته‌است، اگرچه در حد یک واژه باشد (رادفر، ۱۳۸۷: ۳۷).

حضور فعال هشتصدساله زبان فارسی در منطقه شبه‌قاره، سبب تأثیر عمیق این زبان بر بیش از ۸۰۰ زبان و لهجه متداول در هند، از مجموع حدود ۵۰۰۰ زبان رایج در جهان شد. این آمیختگی واژگانی تا بدان پایه رسیده که بسیاری از لغات فارسی در زبان‌های متداول هندوستان امروز یعنی آسامی، اردو، اُریا، بنگالی، پنجابی، پشتو، تامیل، تلگو سنسکریت، کشمیری، کنری، گجراتی، مالایالم، مرهتی و هندی به کار می‌رود و حتی برخی از آن زبان‌ها به خط فارسی کتابت شده‌است (همان: ۳۸). ۲۵ الی ۷۵ درصد کلمات در زبان‌های مختلف شبه‌قاره فارسی است و تعداد زیادی از تشبیهات و استعارات و اعلام فارسی در

آنها به چشم می‌خورد و زبان اردو از میان این زبان‌ها بیشترین تأثیر را از زبان فارسی اخذ کرده‌است (شهریارنقوی، ۱۳۵۱: ۳ و ۴). از این رو مطالعه در زمینه ادبیات تطبیقی فارسی ایران و فارسی شبه‌قاره و زبان‌های محلی آن سرزمین مبحثی درخور توجه و حائز اهمیت است.

۲-۴-۱. تأثیر زبان فارسی در زبان اردو

رواج دو زبان فارسی و اردو در کنار یکدیگر در شبه‌قاره و لزوم فراگیری لغات و ترکیبات و ارتباط معنایی آن دو زبان موجب تألیف فرهنگ‌های اردو به فارسی و بالعکس شد. «اولین فرهنگ لغات اردو به فارسی فرهنگ نفائس اللغات است که در توسعه زبان فارسی در شبه‌قاره سهم به‌سزائی را به عهده داشته و منبع اصلی در تألیف فرهنگ‌های بعدی مانند خزانه‌اللغات و امثال آن بوده‌است» (شهریار نقوی، ۱۳۴۱، ۲۲۵).

زبان اردو، که در حدود ۶۰ درصد کلمات و تشبیهات و استعارات و اعلام و عروض و اقسام نظم و نثر و قواعد علم بدیع و تعداد زیادی از وندها و ضرب‌المثل‌ها را از فارسی گرفته‌است و رسم‌الخط آن شباهت‌هایی با خط فارسی دارد، از زمانی که اسلام به شبه‌قاره هند رفت تکوین یافت و به تدریج در نواحی و مناطقی که به تصرف فاتحان مسلمان درآمد گسترش پیدا کرد. در دوران سلطنت شاهان تیموری (گورکانی)، که از اواسط قرن دهم تا اواسط قرن سیزدهم هجری در شبه‌قاره حکومت می‌کردند و زبان فارسی زبان درباری و علمی آنها بود، اردو زبان گفتار عامه و وسیله تفهیم و تفهیم مردم شبه‌قاره شد (سروش شهریارنقوی، ۱۳۷۳: مقدمه).

زبان اردو آمیزه‌ای است از زبان‌های هندی و آریائی بومی و زبان‌های ایرانیان و ترکان که از ایران و آسیای مرکزی به شمال هند روی آورده بودند. مسئله تأثیر زبان فارسی بر اردو در سطوح آوایی و ساختوازی و دستوری درخور بررسی است. در رده‌شناسی سنتی، فارسی و اردو به لحاظ ساختوازی در طبقه زبان‌های تصریفی قرار می‌گیرند. در رده‌شناسی دستوری زبان‌ها، زبان اردو نیز همانند زبان فارسی در جایگاه زبان‌های فعل پایانی قرار می‌گیرد. هرچند اردو زبانی هند و آریائی است [اما] استعمال وندهای فارسی نشان می‌دهد

که زبان فارسی در واژه‌سازی اردو تأثیر عمیقی داشته‌است و این را مهم‌ترین سهم فارسی در پرورش زبان اردو می‌توان شمرد (با تلخیص از پناهی، ۱۳۸۳: ص ۱۶۴ تا ۱۶۶).

۲-۴-۱. میزان به‌کارگیری لغات فارسی در زبان اردو

بنابر نظر بسیاری از محققین درصد لغات فارسی در زبان اردو بین ۶۰ الی ۷۰ درصد تخمین زده شده‌است (ن. ک. سروش - شهریارنقوی، ۱۳۷۳: مقدمه؛ رادفر، ۱۳۷۶: ۱۲۳ و غیره). در کتاب فرهنگ‌نویسی فارسی در هند و پاکستان نیز اشاره شده که فرهنگ‌هایی همچون *نفائس اللغات* حداقل ۶۰ درصد لغات آنها فارسی است (شهریارنقوی، ۱۳۴۱: ۲۲۵).

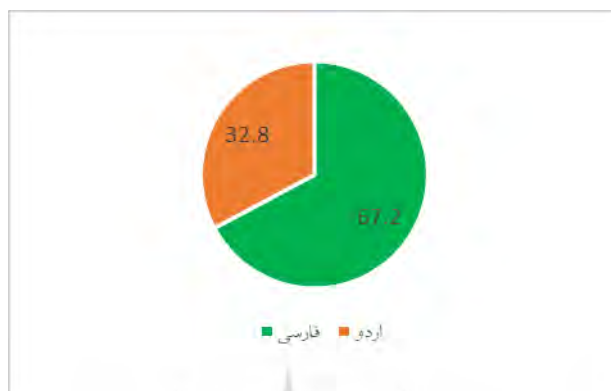
به‌منظور بررسی بیشتر، نظریه فوق در فرهنگ محمودی ارزیابی شد. در شمارسنجی که از ۸۰۳۵ مدخل این فرهنگ به‌عمل آمد، تعداد ۳۶۴۰ مدخل دارای معنی هستند. از میان این معادل‌ها ۱۷۸۳ لغت به زبان فارسی، ۶۶۳ لغت به عربی و ۱۱۹۴ لغت به اردو است:

معادل‌های فارسی مانند امکان: پیدایش / ۵؛ کافر: حق‌پوش / ۵۳؛ ملیح: نمکین / ۵۷؛ یاغی: نافرمان / ۸۰؛ اجلاف: کمینگان / ۱۰۴؛ ترقّه: دولت‌مندی / ۱۰۶؛ مساحت: پیمایش / ۱۲۰

معادل‌های عربی مانند مکتوب: خط / ۱۱؛ عزّت: مباحات / ۱۹؛ شاهد: معشوق / ۲۹؛ خفیر: قاصد / ۶۷؛ کلیل: عاجز / ۷۶؛ شطر: نصف؛ عقوه: صحن / ۱۱۵؛ بیاب: خراب / ۱۲۵

معادل‌های اردو مانند قلیل: *تھوڑا* / ۱۳؛ تهدید: *ڈرانا* / ۱۷؛ مقیم: *رہتی والا* / ۳۲؛ هیمه: *کڑی* / ۵۱؛ برمه: *بانڈی* / ۵۱؛ نباش: *کفن پور* / ۱۲۲؛ ابرص: *کوزئی* / ۱۰۴؛ سیاحت: *چلانا* / ۷۱؛ هامه: *کھوپری* / ۸۰

لغات و ترکیبات عربی این فرهنگ آن دسته از لغات ساده‌ای است که آنچنان در تار و پود زبان فارسی تنیده که می‌توان آن‌ها را هم جزو معادل‌های فارسی به‌حساب آورد مانند هوا، قیمت، مسافت، تمیز، جمعه، سرحد و غیره. با این احتساب تعداد معانی فارسی به ۲۴۴۶ لغت می‌رسد و نسبت آن را با لغات اردو مطابق با نمودار ذیل بدین قرار است:

نمودار ۱: میزان به کارگیری لغات فارسی در زبان اردو در فرهنگ محمودی

مطابق با آمار فوق می‌توان به این نتیجه رسید که کاربرد زبان فارسی نسبت به زبان اردو تقریباً دو برابر است.

در تأیید نتیجه فوق بررسی دیگری در فرهنگ فیروزاللغات انجام پذیرفت. در این سنجش ۲۴۱۶ مدخل این فرهنگ در صفحات ۳۰۰ تا ۳۰۷، ۴۳۹ تا ۴۴۹، ۶۳۶ تا ۶۵۷ و ۱۲۸۷ تا ۱۲۹۷ شمارش شد (ن.ک: فیروزالدین، ۱۹۷۶). از این تعداد، لغات فارسی ۱۴۲۹ مدخل و لغات اردو ۹۸۷ مدخل را به خود اختصاص دادند. این نسبت مطابق نمودار ذیل است:

نمودار ۲: میزان به کارگیری لغات فارسی در فرهنگ فیروزاللغات

در بررسی موضوعی لغات فارسی و اردو در فرهنگ محمودی مشاهده گردید که برای معادل‌گذاری واژگان عمومی پر کاربرد نظیر نام حیوانات (خواجه محمودعلی، ۱۲۹۱: ۳۳-۳۴)، رنگ‌ها (ص ۵۲)، اوقات شبانه‌روز (ص ۴۰)، اعضای بدن (ص ۳۶)، ظروف (ص ۵۱)، البسه (ص ۵۷)، جواهرآلات (ص ۴۴-۴۵)، نسبت‌های افراد (ص ۵۰) و مانند آنها، اغلب از لغات اردو استفاده شده‌است.

۲-۵. زبان فارسی در فرهنگ‌های آموزشی

برای نشان دادن نقش فرهنگ‌های آموزشی در تحکیم و ترویج زبان فارسی لازم است چگونگی به کار رفتن این زبان در فرهنگ‌های مذکور مورد بررسی قرار گیرد. در طی واکاوی زبان‌های به کاررفته در فرهنگ محمودی مشاهده گردید که لغات و ترکیبات فارسی به صورت‌های گوناگونی در آن به کار رفته‌است؛ مانند

۱. فارسی ایرانی، گاه آمیخته با لغات عربی ساده و رسا
۲. فارسی غیر ایرانی مربوط به ماوراءالنهر
۳. فارسی ایرانی با تحولات معنایی (واژگان فریبکار)
۴. فارسی ایرانی با تحولات آوایی و املایی
۵. فارسی شبه‌قاره (لغاتی که در متون فارسی ایران رواج چندانی ندارد)

در ادامه به تفصیل به تبیین هر کدام از صورت‌های فوق با نمونه‌هایی از فرهنگ محمودی و شاهدمثال‌هایی از متون فارسی پرداخته می‌شود:

۲-۵-۱. لغات و ترکیبات فارسی ماوراءالنهری

این گروه از لغات و ترکیبات از منطقه ماوراءالنهر وارد زبان‌های شبه‌قاره شده‌اند و برخی از آنان امروزه در تاجیکستان به کار می‌رود. با توجه به اینکه منشأ نژادی پادشاهان بایری هند، ماوراءالنهر (فرغانه) بوده و بسیاری از منشی‌های آنها نیز از فارسی‌زبانان همان منطقه بوده‌اند، زبان فارسی نویسندگان هندی تا حد زیادی تحت تأثیر فارسی ماوراءالنهری قرار گرفته‌است (ن.ک: صادقی، ۱۳۷۲: ۴۱). برخی از این لغات و ترکیبات به ندرت در متون کهن فارسی به‌ویژه در متونی که در حوزه جغرافیایی ماوراءالنهر یا توسط سرایندگان و

نویسندگان آن خطه تألیف شده، دیده می‌شود. در فرهنگ محمودی از اینگونه لغات را مشاهده می‌شود؛ مانند نمونه‌های ذیل همراه با شواهدی از این دست متون:

ازار بند / تگه / ۱۰۶: «ازار بند: ریمان تسمه‌مانند که برای به‌میان بستن از نیفه‌ ازار گذرانیده می‌شود» (نظرزاده، ۲۰۱۰: ۲/۶۹۸).

باشندگان: سگان / ۷۱؛ «باشنده: ساکن، اقامت‌کننده» (همان: ۱/۲۴۷).

بهی: سفرجل / ۱۱۱؛ «بهی: درخت میوه‌دار که میوه‌های آن خوشبو مثل سیب و ناک^۶ است» (همان: ۱/۲۱۵).

بیمارپرسی: عیادت / ۱۱۵؛ «بیمارپرسی: احوال‌پرسی» (همان: ۱/۱۸۵). گونه دیگر آن در زبان تاجیکی **بیمارپرسان** به همان معناست.

تلواسه: اضطراب / ۳۸؛ «تلواسه / تالواسه: ناآرامی، بیقراری، اضطراب» (همان: ۲/۳۰۸ و ۳۶۱؛ نیز، ن.ک: رواقی، ۱۳۹۲: ۱/۴۹۳).

ته‌خانه: سردابه / ۵۹؛ «ته‌خانه: زیربنای خانه، خانه پایان، زیرخانه» (نظرزاده، ۲۰۱۰: ۲/۳۳۸).

«قسم زیرین آن میان‌بست مانند ته‌خانه بوده در آنجا هیزوم، ... خم‌آب، ... می‌ایستادند» (عینی، ۱۳۴۳: ۴/۷۵۳). «عمارت بالاخانه ... چون ته‌خانه‌ها بوی نم داشت» (میرزا ابوطالب خان، ۴۲۶).

تیار: آماده / ۱۰۴ و **تیاری**: تهیه / ۱۰۶، **تیاری سفر**: عتاد / ۱۱۵؛ «تیاری: آمادگی، حاضری» (نظرزاده، ۲۰۱۰: ۱/۳۰۲)؛ ترکیبات دیگر آن در زبان تاجیکی: «**تیاری دیدن**: آماده شدن؛ **تیاری داشتن**: آماده بودن» (همان: ۱/۳۰۲).

«شاخ‌جوی‌ها را کافته و تازه کرده برای کشت بهاری تیاری دیدند» (عینی، ۱۳۴۳: ۱/۶۹).

چشم‌نمائی: قهر، غضب، سطوت / ۱۸؛ «چشم‌نمائی: تهدید، اظهار خشم و نارضایی» (نظرزاده، ۲۰۱۰: ۲/۵۷۰).

بنمود به من چشم و کمر بست به خونم از جان شده‌ام سیر ازین چشم‌نمایی
(منیر لاهوری، ۱۳۸۸: ۳۱۱)

چغل‌خور: غماز / ۳۸؛ «چُغل‌خور: سخن‌چین، خیرکش» (نظرزاده، ۲۰۱۰: ۲ / ۵۹۲)؛ در فرهنگ محمودی ترکیب «چغل‌خوری» معادل مدخل «نمّامی» آمده‌است (خواجه محمودعلی، ۱۲۹۱: ۳۸).

خچر: استر / ۱۰۴؛ «خچیر: حیوانی از نسل خر و مادیان اسپ» (نظرزاده، ۲۰۱۰: ۲ / ۴۴۹).
«او پنج‌شش قطار خچر و شتر... بار کرده به‌جانب خراسان رفت» (علّامی، ۱۳۷۲: ۱ / ۱۴۱).
خوشامدی: دمدمه / ۶۸؛ «خوشامد: چاپلوسی، تملق» (نظرزاده، ۲۰۱۰: ۲ / ۴۸۸ - ۴۸۹)؛ ترکیبات دیگر آن در زبان تاجیکی: **خوشامد‌گو:** چاپلوس؛ **خوشامد‌گویی:** چاپلوسی (همان: ۲ / ۴۸۸ - ۴۸۹). «ظرفای خراسان وی را لطیفه‌تراش میر لقب کرده بودند و همیشه مشق خوشامدی می‌کرد» (واصفی، ۱۳۴۹: ۲ / ۱۵۰).

دسترخوان: سِماط / ۷۱، سفره / ۱۱۱، مائده / ۱۱۹؛ «دسترخوان: سفره که در روی آن طعام می‌خورند» (نظرزاده، ۲۰۱۰: ۱ / ۴۴۱). ترکیبات دیگر آن در زبان تاجیکی: **دسترخوان‌دار، دسترخوان‌داری، دسترخوان‌چی.** «بعد از به دسترخوان فاتحه خواندن، خادمان تویخانه آش‌های از پیش مهمانان برگشته را... به خدمتگاران... داده‌اند» (عینی، ۱۳۴۳: ۱ / ۱۲۹).

این ترکیب در متون کهن فارسی به‌صورت **دستارخوان** به‌کار رفته‌است: «بهشتی را خوانچه‌ای فرستند از یاقوت سرخ، دستارخوانی بر سر آن فرو گرفته از مروارید سپید مَهر بر آن نهاد» (میبیدی، ۱۳۳۹: ۱ / ۱۱۰).

دغاباز: دغل / ۶۸؛ «دغاباز: فریبکار، حيله‌گر» (نظرزاده، ۲۰۱۰: ۱ / ۴۱۵).

دلجمعی: اطمینان، تسلی / ۲۱؛ «دلجمعی: آسوده بودن خاطر» (همان: ۱ / ۴۷۱)؛ ترکیبات دیگر آن در زبان تاجیکی: **دلجمع:** آسوده‌خاطر؛ **دلجمعانه:** آسوده‌خاطرا نه.

تا نسازم سینه را صد چاک خندان کی شوم همچو گل دل‌جمعی من در پریشانی بُود
(سیدای نسفی، ۱۹۹۰: ۲۵۱)

زچگی: نفاس / ۱۲۲؛ این ترکیب در زبان فارسی افغانستانی به صورت‌های «زچه گی» و «زچه گی» نیز به کار می‌رود (ن.ک: رواقی، ۱۳۹۲: ۱/ ۹۳۷ تا ۹۳۹).

شفاخانه: دارالشفا / ۱۰۹؛ «شفاخانه: بیمارخانه» (نظرزاده، ۲۰۱۰: ۲/ ۶۷۸).

فرت: سرعت، عجلت / ۱۷؛ «فرت فرت: با شتاب، به چابکی» (همان: ۲/ ۴۰۶).

کسلمند: مریض / ۲۵؛ «کسلمند: دردمند، ناتاب» (همان: ۱/ ۶۲۵)؛ ترکیبات دیگر آن در زبان تاجیکی: **کسلی:** بیماری؛ **کسل خانه:** بیمارخانه.

افتاده‌ام به گوشه محنت‌سرای خویش دست تهی و پیر و کسلمند و ناتوان
(سیدای نسفی، ۱۹۹۰: ۱۴)

جلدو: سخاوت، انعام / ۲۸؛ جلدو: اطعام، بخشش (نظرزاده، ۲۰۱۰: ۲/ ۶۳۶). جلدو با جیم مفتوح در این کتاب به معنای تحفه و پاداش آمده‌است (همان: ۲/ ۶۰۵).

«چون مردی کردی هزار تومان^۷ جلدو به تو بخشیدم» (تاریخ عالم‌آرای صفوی، ۱۳۶۳: ۳۶۹).

مسکه: زبده / ۷۰

نشه آور: مسکر / ۱۲۰؛ «نشه» در زبان تاجیکی نیز به همین صورت یعنی گفتاری «نشئه» به کار می‌رود (نظرزاده، ۲۰۱۰: ۱/ ۹۴۹).

۲-۵-۲. واژه‌های فریبکار

واژه‌های فریبکار در ترجمه اصطلاح فرانسوی (faux amis) «دوستان دروغین» به کار برده شده‌است ... این اصطلاح برای آن دسته از کلمات انگلیسی و فرانسوی به کار برده شد که در لفظ و املا مشترک اما در معنا متفاوت‌اند ... وجود واژه‌های فریبکار خاص زبان انگلیسی و فرانسه نیست. در سایر زبان‌هایی که از زبان یا زبان‌های دیگر واژه قرض گرفته‌اند نیز اینگونه کلمات فراوان است (صادقی، ۱۳۷۰: ۱۲). این انعطاف‌پذیری از ویژگی‌های فطری یک زبان است که تا حدودی شامل واژه‌های هر زبان هم می‌شود. این تغییرات به صورت کاملاً نامحسوس در طی زمان رخ می‌دهد و در نتیجه واژه‌هایی با اشکال جدید ساخته می‌شوند، محاوره‌ها و ضرب‌المثل‌ها تغییر شکل می‌یابند و افعال و الفاظ نامأنوس و متروک جای خود را به واژه‌ای جدید می‌دهند (احمد، ۱۳۹۴: ۲۷۰).

در زبان اردو نیز مانند زبان تاجیکی و افغانستانی واژه‌هایی به کار می‌رود که هرچند لفظاً با زبان فارسی مشترکند اما در معنا تفاوت دارند. در فرهنگ محمودی نمونه‌هایی از این دست مشاهده می‌شود مانند

اصطکاک: آواز در / ۱۰۴؛ در فرهنگ‌های فارسی به معنای «آواز بر یکدیگر کوفتن دو چیز سخت».

تدرو: قمری / ۱۰۶؛ در فرهنگ‌های فارسی «تدرو» به معنای «مرغ صحرائی شبیه به خروس، نیک خوش روی و خوش رفتار» و «قمری» به معنای «پرنده‌ای است از راسته کبوتران به رنگ خاکستری مایل به قهوه‌ای» آمده‌است.

تعلقه: قریه، ده، قصبه / ۱۱؛ در فرهنگ‌های فارسی: «مالکیت و تصرف زمین و یا ملک». **تنک:** پاکیزه / ۶۵؛ در فرهنگ‌های فارسی «تُنک / تَنک» به معنای «کم و اندک، نازک و لطیف، نرم، رقیق، سست و کم‌عمق».

خروس: مرغ / ۳۴

خفیر: شرمنده / ۶۷؛ در فرهنگ‌های فارسی به معنای «امان‌داده، پناه‌یافته و نگاهبان». **دائی:** قابله / ۱۱۷؛ این واژه در فرهنگ تاجیکی نیز به معنای دایه و مامادایه به کار رفته‌است (نظرزاده، ۲۰۱۰: ۷۱۶/۱) اما در فرهنگ‌های فارسی به معنای «خال و خالو و برادر مادر و دایی» آمده‌است.

رضائی: لحاف / ۱۱۸؛ در فرهنگ‌های فارسی به معنای «قسمی از شال کشمیری باشد که در فصل زمستان بر سر اندازند».

رنگ: ابریشم / ۷۰

شلوار: ازاربند / ۱۱۲؛ در فرهنگ‌های فارسی به معنای «ازار» آمده‌است.

شهامت: خوشی / ۷۱

ظعینه: منکوحه / ۱۱۴؛ در فرهنگ‌های فارسی به معنای «هودج و زنی است که مادام در هودج باشد».

ناجی: جَنّتی / ۱۲۲؛ «جَنّتی» به معنای «بهشتی» است و در متن در کنار «ناری» به معنای «دوزخی» آمده است.

۲-۵-۳. لغات و ترکیبات فارسی متداول در زبان اردو که در زبان فارسی رواج چندانی ندارند.

این دسته از لغات و ترکیبات در فرهنگ‌های اردو و متونی که مربوط به حوزه شبه‌قاره است دیده می‌شود و به نظر می‌رسد که بر ساخته اهالی و گویشوران آن دیار باشد. در فرهنگ محمودی تعدادی از آنها ضبط شده است که می‌تواند نمایانگر استعمال و رواج آنها در آن زبان باشد. نمونه‌هایی از آنها به همراه شواهدی از متون مانند **پیخال:** ذرق / ۱۰۹؛ «مرغی از بالای شاخ پیخال انداخت» (ثغری، ۱۳۵۲: ۴۴۹).

خبرداری: اطلاع / ۳۶؛ «ذات مقدس او مجموعه مکارم صوری و معنوی گردد و ... کمال آگاهی و خبرداری از احوال عالم» (علّامی، ۱۳۷۲: ۱ / ۷۳).

خوشخبری: بشارت / ۱۵، نوید / ۳۶؛ «آن جوان ... نزد پدر خود برای خوشخبری فرستاده‌ام که خاطر پدرم تسلی گیرد که فلانی از عقب می‌آید» (حاتم‌نامه، ۱۳۸۶: ۲ / ۱۸۸).

درجک: حُقّه / ۱۰۸

نورد پرنیان بر گل برافکنند گشاد از درجک زر آهنین بند
(امیر خسرو دهلوی، ۱۹۶۲: ۳۰۴)

درماهه: موجب / ۳۸؛ این لغت در فرهنگ فیروزاللغات، «درماه» ضبط شده است. «مخارج آن از موجب اطّبا ... و اخراجات درماهه خدّامان زیاده اخذ می‌شود» (رضاقلی میرزا، ۱۳۴۶: ۵۲۹).

زهر مهره: تریاق / ۱۰۶؛ «این بی‌سعادت به قتل ... اقدام نموده، دو مرتبه زهر داد و او زهرمهره که در بازو داشت دفع آن نمود» (جهانگیر گورکانی، ۱۳۵۹: ۲۰۸).

شپّر: خفاش / ۱۰۸؛ «مردم ... اگر مشعل روشن می‌کنند شپّرها خود را بر مشعل و آدم چنان می‌زنند که رفتن متعذر می‌شود» (معصوم بکری، ۱۳۸۲: ۱۳۱).

غنودگی: نعاس / ۱۲۲؛ «حضرت اعلیٰ ... بعد از اندک آسودگی و غنودگی باز قدم در راه نهاد» (اسکندریبیک منشی، ۱۳۷۷: ۲ / ۹۸۳).

فکر مند: متفکر / ۲۱؛ «حاتم ... نشان دروازه نیافت. فکر مند شد که این چه بلایی است؟» (حاتم‌نامه، ۱۳۸۶: ۱ / ۳۹۰).

قیدی: اسیر / ۱۰۵؛ «پولس و چند قیدی دیگر را به یوزباشی‌ای یولیوس نام ... سپردند» (همدانی، ۱۳۸۰: ۳۰۷).

کسلمندی: مرض، رنجوری / ۲۵

کسلمندی‌اش شد به نوعی شدید که رنگ از رخ بخت و دولت پرید

(حسینی منشی، ۱۳۶۹: ۵۹۲)

گره‌بُر: طرّار / ۷۲

توانگر ز رهزن بُود ترسناک تهی کیسه را از گره‌بر چه باک؟
(امیر خسرو دهلوی: به نقل از دهخدا)

مبارکبادی: تهنیت / ۱۰۷؛ «میرزا شاه حسن ... میر خوش محمد ارغون را نیز به مبارکبادی فتح قندهار ... فرستاده» (معصوم بکری، ۱۳۸۲: ۱۶۵).

نذرانه: نوا / ۷۸؛ «نواب‌ها و صاحبان مسند و ریاست از شخص عالم و فاضل توقع تعظیم و نذرانه دارند» (اختر، ۱۳۸۲: ۲ / ۱۳۵۲).

۲-۵-۴. لغات فارسی با تحولات و تغییرات آوایی

تغییرات لفظی لغات فارسی در زبان اردو در صورت‌های اعراب و املا صورت گرفته است (ن. ک: احمد، ۱۳۹۴: ۲۷۴). این تغییرات در فرهنگ محمودی نیز مشاهده می‌شود:

الف. تغییرات حرکت‌گذاری؛ مانند ساغر: قدح / ۴۰

گاهی لغات با تلفظ دیگر خود ضبط شده‌اند؛ مانند برنا: جوان / ۴۹؛ ژنده: خرجه / ۴۹؛

سفال: خزف / ۸؛ سیل: موج / ۷؛ شهاب: اختر / ۶؛ فرار: گریز / ۵۶؛ فرود: تحت / ۲۴؛ کُودن:

احمق / ۱۳؛ نهاد: سرشت / ۵.

ب: تغییرات املائی در حرف برخی واژگان مانند ساعقه / ۶۵

گاهی برخی از این تغییرات مربوط به ابدال واج‌ها می‌شود؛ مانند خرچ/ ۵۷، ۸۰، ۱۰۵، ۱۱۲؛ خرچ‌کننده/ ۱۲۰؛ شکاف/ ۶۶، ۱۱۶، ۱۱۲، ۱۱۴؛ طمانچه: ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰.

بعضی از تغییرات دیگر الحاق «ی» و «ه» به آخر بعضی لغات است. مانند جان‌کندنی/ ۸؛ نزع (۲۵)؛ جامه‌دانی/ عیبه (۱۱۵)؛ چارپایه/ دابه، بهیمه (۳۲)؛ کِهه/ خُرد، صغیر (۲۲)

گاهی برخی لغات با املا و تلفظ کهن ضبط شده‌اند؛ مانند اسپ/ ۶۷، ۶۸، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۱۹، ۱۲۱؛ اوستاد/ ۳۵؛ بادشاه/ ۹، ۱۱۴؛ خورد (= کوچک)/ ۱۱۴

۲-۵-۵. ترکیباتی که بدون شاهد فقط در برخی فرهنگ‌های متأخر آمده‌است.

برخی از لغات و ترکیبات فرهنگ محمودی براساس پیکره‌های زبانی موجود، شاهدهی در متون فارسی ندارند و در فرهنگ‌های کهن نیز نیامده‌اند، ولی بعضی از آنها در فرهنگ‌های متأخر و اردو مشاهده می‌شود، از جمله:

آزارمرگی: صرع/ ۱۱۲؛ آهن‌نقش: سکه/ ۷۱؛ احسان‌مند: ممنون/ ۱۱۹؛ اهل‌دار: متأهل/ ۱۲۰؛ پایخانه: بیت‌الخلا/ ۵۵؛ پیشوائی: اقبال/ ۶۳؛ جزرس: خسیس/ ۲۸ (فقط در فرهنگ نفیسی)؛ جزرسی: بخل/ ۲۸ (فقط در فرهنگ نفیسی)؛ جوهر تراش: حکاک/ ۱۰۸؛ حق‌پوش: کافر/ ۵۳؛ دروبست: تمام، همگی/ ۶۱؛ دعائین: ادعیه/ ۱۰۴؛ دُمچی: ثَفَر/ ۱۰۷ (دم + چی (پسوند نسبت ترکی) به معنی پاردم)؛ فتح‌مند: مظفر/ ۲۳؛ قرابت‌دار: قریب، خویش/ ۴۹؛ قیدخانه: محبس/ ۱۱۹؛ گذرنا: عبور/ ۱۱۴؛ ماتم‌پرسی: تعزیت/ ۱۰۷؛ مرفه‌چی: تبلدار/ ۱۱۴؛ هوا موافق: باد شرط/ ۱۰۵؛ همزمانه: معاصر/ ۶۱ (در فرهنگ غیاث‌اللغات).

۳. نتیجه‌گیری

زبان فارسی بعد از اسلام توسط کشورگشایی پادشاهانی همچون محمود غزنوی در کشورها و سرزمین‌هایی نظیر شبه‌قاره راج یافت و در یک دوره زبان رسمی و اداری آن اقلیم گشت. این امر لزوم فراگیری زبان فارسی را برای مردم آن سرزمین فراهم ساخت و

برای تحقق آن، کتب لغات و دستور زبان در انواع مختلف همچون فرهنگ‌های عمومی، موضوعی، شعری و آموزش به رشته تحریر درآمد.

فرهنگ‌های آموزشی، فرهنگ‌هایی مختصر، با زبانی ساده و معانی رسا و معمولاً در قالب جدول یا فهرست لغات است که برای نوآموزان و محصلین تألیف می‌شوند. این نوع فرهنگ‌ها که اغلب آمیزه‌ای از لغات، معانی، دستور زبان و آرایه‌های ادبی هستند نوعی کتاب درسی شمرده می‌شوند و نقش مؤثری در افزودن واژگان به حافظه لغوی نوآموزان و چگونگی به‌کارگیری صحیح لغات مطابق با دستور زبان در مکالمات روزمره آنان و در نتیجه ترویج و تحکیم زبان فارسی در شبه‌قاره دارند.

در این جستار برای تبیین و تشریح این نقش، به مقولاتی همچون فرهنگ‌نویسی در شبه‌قاره، انواع فرهنگ‌ها، معرفی فرهنگ‌های آموزشی و جایگاه زبان فارسی در زبان‌های شبه‌قاره پرداخته شد. سپس با استناد به فرهنگ محمودی به‌عنوان نمونه‌ای از بین فرهنگ‌های آموزشی، چگونگی به‌کارگیری زبان فارسی در اینگونه کتاب‌ها بررسی شد.

در راستای این امر با روش توصیفی - تحلیلی صورت‌های گوناگون زبان فارسی به‌کاررفته در فرهنگ محمودی مورد ارزیابی قرار گرفت. این بررسی نشان داد که زبان فارسی به صورت‌های گوناگون همچون فارسی ایرانی، فارسی غیر ایرانی به‌ویژه ماوراءالنهری، فارسی شبه‌قاره‌ای (غیر متداول در ایران)، فارسی تحول‌یافته در معنا (واژگان فریبکار) و فارسی تغییر یافته در آوا و املا و غیره در متون شبه‌قاره به کار می‌رود.

به‌منظور تبیین مقولات فوق، نمونه‌هایی از فرهنگ محمودی با استشهاد به متون فارسی شبه‌قاره و به‌ندرت ایرانی و مطابقت آنها با فرهنگ‌های فارسی، اردو، تاجیکی و افغانستانی ارائه گردیده‌است. همچنین در بررسی دیگر، از طریق روش آماری میزان به‌کارگیری لغات و ترکیبات فارسی نسبت به زبان اردو به‌عنوان تأثیرپذیرترین زبان شبه‌قاره از زبان فارسی، مورد سنجش قرار گرفت.

نتیجه حاصله آنکه زبان فارسی از طریق فرهنگ‌های آموزشی که حدود ۶۰ الی ۷۰ درصد لغات آن‌ها را تشکیل می‌دهد به صورت‌های مختلف زبانی همچون تغییرات معنایی، تحولات آوایی و املائی، آمیختگی با دیگر حوزه‌های گویشی زبان فارسی، ساختن لغات جدید توسط گویشوران فارسی‌زبان شبه‌قاره و غیره در این سرزمین ترویج و تحکیم یافته‌است.

یادداشت‌ها

۱. از دانشمند فرهیخته، استاد بزرگوار، جناب آقای دکتر مسعود قاسمی که نسخه این فرهنگ را در اختیار این جانب قرار دادند و راهنمایی‌های ارزشمندشان بسیار سپاسگزارم.
۲. در این پژوهش برای رعایت اختصار در ارائه نمونه‌ها از آوردن نام مؤلف و سال تألیف پرهیز شده‌است و فقط مقابل آنها شماره صفحه بعد از علامت (/) آمده‌است.
۳. دراویدیان: نام پرجمعیت‌ترین نژادهای ساکن هند پیش از ورود مهاجمین آریائی و دراویدی نام گروهی مستقل از زبان‌هاست که بیشتر در جنوب هندوستان و سیلان شایع است. لهجه براهوی بلوچستان و افغانستان نیز از این دسته زبان‌هاست (ن.ک: لغت‌نامه دهخدا، ذیل دراویدی).
۴. برمه: دیگ سنگین (فرهنگ نفیسی)
۵. هامه: کاسه سر و پیشانی؛ مهتر؛ جانور خرنده در زیر زمین.
۶. ناک: نوعی از امرود (گلابی) شیرین و لذیذ
۷. تومان: کلمه مغولی به معنی ده‌هزار است (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل تومان). به هریک از ایالاتی که ده‌هزار مرد جنگی داشته باشد نیز «تومان» گفته می‌شود، مانند ایالت سمرقند که دارای هفت تومان معادل هفتاد هزار مرد جنگی بوده.
۸. «جان‌کدنی» در فارسی تاجیکی به صورت «جان‌کنی» به کار می‌رود (نظرزاده، ۲۰۱۰: ۲/۶۳۰).

فهرست منابع الف. منابع فارسی

۱. احمد، نذیر. (۱۳۹۴). «تأثیرات صرف و نحو فارسی بر زبان اردو». ترجمه شیوا امیرهدایی. *نامه فرهنگستان*. شماره ۵. صص: ۲۶۹-۲۹۲.
۲. اختر. (۱۳۸۲). *اختر*. به کوشش عبدالحسین نوایی و... . سال اول تا چهاردهم. چاپ اول. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۳. اسکندریک منشی. (۱۳۷۷). *تاریخ عالم‌آرای عباسی*. به کوشش محمداسماعیل رضوانی. چاپ اول. تهران: دنیای کتاب.
۴. امیرخسرو دهلوی، خسرو بن محمود. (۱۹۶۲). *شیرین و خسرو*. به کوشش غضنفر علی‌یف. مسکو: آکادمی علوم اتحاد شوروی.
۵. پناهی، ثریا. (۱۳۸۳). «عناصر واژگانی در زبان اردو». *نامه فرهنگستان*. شماره ۲۴. صص: ۱۶۳-۱۷۰.
۶. تاریخ عالم‌آرای صفوی. (۱۳۶۳). *تاریخ عالم‌آرای صفوی*. به کوشش یدالله شکری. چاپ دوم. تهران: اطلاعات.
۷. ثغری، عماد بن محمد. (۱۳۵۲). *طوطی‌نامه (جوهرالاسماز)*. به کوشش شمس‌الدین آل احمد. چاپ اول. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۸. جهانگیر گورکانی، نورالدین محمد. (۱۳۵۹). *جهانگیرنامه (توزک جهانگیری)*. به کوشش محمد هاشم. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۹. چوهدری، شاهد. (۱۳۷۵). *فرهنگ واژه‌های فارسی در زبان اردو*. چاپ اول. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۰. حاتم‌نامه. (۱۳۸۶). *حاتم‌نامه* (روایت دوم: هفت انصاف حاتم، منسوب به معروف یمنی). به کوشش حسین اسماعیلی. چاپ اول. تهران: معین.
۱۱. حسینی منشی، محمود بن ابراهیم. (۱۳۶۹). *تاریخ احمدشاهی*. به کوشش محمدسرور مولایی. چاپ اول. تهران: عرفان.

۱۲. خواجه محمودعلی بن اسدالله. (۱۲۹۱ ق / ۱۸۷۴ م). **فرهنگ محمودی**. به اهتمام محمد بن عبدالرحمن بن حاجی محمد روشن خان. کانپور: مطبع نظامی.
۱۳. دبیرسیاقی، محمد. (۱۳۶۸). **فرهنگ‌های فارسی به فارسی**. چاپ اول. تهران: آرا.
۱۴. درایتی، مصطفی. (۱۳۹۰). **فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)**. چاپ اول. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۱۵. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). **لغتنامه دهخدا**. چاپ دوم. تهران: مؤسسه لغتنامه دهخدا.
۱۶. رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۷۶). «زبان فارسی در هند». *دانشگاه انقلاب*. شماره ۱۰۸ و ۱۰۹. صص: ۱۲۱-۱۳۰.
۱۷. رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۸۷). «بررسی جنبه‌های نفوذ واژگان زبان فارسی در زبان‌های شبه‌قاره هند و پاکستان». *مطالعات ادبیات تطبیقی*، شماره ۷. صص: ۳۵-۵۲.
۱۸. رامپوری، غیاث‌الدین. (۱۳۳۷). **غیاث‌اللغات**. به کوشش محمد دبیرسیاقی. چاپ اول. تهران: معرفت.
۱۹. رشیدحسین. س (۱۳۷۰). «فرهنگ‌نامه‌های پارسی هند». ترجمه از مهدی حسینی. فصلنامه کیهان فرهنگی. سال ۸، شماره ۷۷. صص: ۸۴-۸۸.
۲۰. رضاقلی میرزا. (۱۳۴۶). **سفرنامه رضاقلی میرزا نوه فتحعلی شاه**. به کوشش اصغر فرمانفرمایی قاجار. چاپ اول. تهران: دانشگاه تهران.
۲۱. رواتی، علی. (۱۳۹۲). **زبان فارسی افغانستان (دری)**. با همکاری زهرا اصلانی. چاپ اول. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
۲۲. سروش، نصرالله - شهریارنقوی، حیدر. (۱۳۷۳). **فرهنگ اردو - فارسی**. چاپ اول. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
۲۳. سه‌سرامی، کلیم. (۱۳۷۲). «فرهنگ ضرورالمبتدی». *دانش (مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان)*. شماره ۳۶. صص: ۳۹-۴۴.

۲۴. سیدای نسفی، میرعابد. (۱۹۹۰). **کلیات آثار سیدای نسفی**. به کوشش جابلقا داد علیشایف. زیر نظر اعلاخان افصح‌زاد و اصغر جان‌فدا. دوشنبه: نشریات دانش.
۲۵. شهریارنقوی. (۱۳۵۱). «ادبیات تطبیقی فارسی». *هلال*. شماره ۱۲۲. صص: ۳-۸.
۲۶. شهریارنقوی، حیدر. (۱۳۴۱). **فرهنگ‌نویسی فارسی در هند و پاکستان**. چاپ اول. تهران: دانشگاه تهران.
۲۷. صادقی، علی‌اشرف. (۱۳۷۰). «واژه‌های فریبکار در فارسی تاجیکی». *زبان‌شناسی*. شماره ۱۵ و ۱۶. صص: ۱۲-۲۲.
۲۸. صادقی، علی‌اشرف. (۱۳۷۲). «پیشینه تفاوت‌های فارسی تاجیکی و فارسی ایران». *کیهان فرهنگی*. سال ۱۰، شماره ۱۰۳. صص: ۴۰-۴۲.
۲۹. صادقی، علی‌اشرف. (۱۳۹۳). «فرهنگ‌نویسی در شبه‌قاره هند از ابتدا تا قرن ۱۰ هجری (تاریخ فرهنگ‌نویسی)». *شبه‌قاره* (ویژه‌نامه نامه فرهنگستان)، شماره ۲. صص: ۳۸۱-۳۹۲.
۳۰. صادقی، علی‌اشرف. (۱۳۹۶). «فرهنگ قوأس»، در *دانشنامه زبان و ادب فارسی* (جلد پنجم). به سرپرستی اسماعیل سعادت. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی. صص: ۵۸-۵۹.
۳۱. صدرایی خویی، علی. (۱۳۹۱). **میراث مشترک ایران و هند**. چاپ اول. قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی. گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی.
۳۲. عارف نوشاهی، رضال‌الله شاه. (۱۳۹۱). **کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ‌شده در شبه‌قاره**. چاپ اول. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۳۳. علمای، شیخ ابوالفضل مبارک فیضی. (۱۳۷۲). **اکبرنامه** (تاریخ گورکانیان هند). به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد. چاپ دوم. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۳۴. عینی، صدرالدین. (۱۳۴۳). **یادداشت‌ها**. به کوشش سعیدی سیرجانی. چاپ اول. تهران: آگاه.
۳۵. فیروزالدین. (۱۹۷۶). **فیروزالغات** (اردو جامع). چاپ اول. لاهور: فیروزسنن.
۳۶. مجتبائی، فتح‌الله. (۱۳۷۵). «اردو، زبان». *مندرج در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی. صص: ۵۴۱-۵۴۸.

۳۷. مشار، خان‌بابا. (۱۳۵۳). **فهرست کتاب‌های چاپی فارسی**. تهران: مؤلف.
۳۸. معصوم بکری، سید محمد. (۱۳۸۲). **تاریخ سند معروف به تاریخ معصومی**. به کوشش عمر بن محمد داوود پوته. چاپ اول. تهران: اساطیر.
۳۹. منیر لاهوری، ابوالبرکات. (۱۳۸۸). **سروده‌ها و نوشته‌های منیر لاهوری**. به کوشش فرید اکرم. چاپ اول. تهران: بنیاد موقوفات دکتر افشار.
۴۰. میدی، ابوالفضل رشیدالدین. (۱۳۳۹). **کشف الاسرار و عدّه الابراز**. به کوشش علی‌اصغر حکمت. تهران: دانشگاه تهران.
۴۱. میرزا ابوطالب خان. (۱۳۵۲). **مسیر طالبی یا سفرنامه میرزا ابوطالب خان**. به کوشش حسین خدیو جم. چاپ اول. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
۴۲. نفیسی، علی‌اکبر. (۱۳۵۵). **فرهنگ نفیسی** (ناظم‌الأطباء). تهران: کتابفروشی خیام.
۴۳. واصفی، زین‌الدین محمود. (۱۳۴۹). **بدایع الوقایع**. به کوشش الکساندر بلدروف. چاپ دوم. تهران: بنیاد فرهنگ ایران و انستیتو خاورشناسی فرهنگستان علوم اتحاد جماهیر شوروی.
۴۴. همدانی، فاضل. (۱۳۸۰). **کتاب مقدس عهد عتیق و عهد جدید** (قسمت دوم: کتاب انجیل متی). چاپ اول. تهران: اساطیر.

ب. منابع لاتین

1. Nazarzade, S. (2010). **Commentary dictionary of the Tajik language**. Dushanbe: Research Institute of Persian Language and Literature.